

ЗАМОНАВИЙ ДЕТЕКТИВ АСАРЛАРДА БАДИИЙ ПСИХОЛОГИЗМНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ (РОССИЯ ВА ҒАРБ ДЕТЕКТИВИ МИСОЛИДА)

Ниязов Равшан Туракулович

“Тошкент Кимё халқаро унивеситети”

“Инглиз тили” кафедраси профессори, ф.ф.ф.д (Phd)

docravshanniyazov@gmail.com

Детектив жанрига қарши бўлган томон билан бўлиб ўтадиган баҳс мунозара пайтида ушбу жанр тарафдорлари томонидан тез-тез таъкидлаб туриладиган ва асосли далиллардан бири - бу детектив жанрининг ўзига хослиги ва танқидчилар ўрганиб қолган адабий жанрлардан буткул фарқ қилишини кўрсатишдир. Бу далилнинг моҳияти Пушкиннинг формуласида атрофлича ифодаланилади: "Драматик ёзувчини унинг ўзи ўйлаб топган ёки ўзи тан оладиган қонунларига мувофиқ муҳокама қилмоқ лозимдир". Ҳақиқатдан ҳам, детектив жанрининг афзалликлари ва камчиликларини баҳолашда адабиётшунослар ва адабиёт танқидчилари кўпинча "жиддий адабиёт" деб аталмиш асарларни муваффақият билан ёки муваффақиятсиз таҳлил қилиш жараёнидаги каби тушунчалар ва категориялардан фойдаланишади. Шундай қилиб, улар детектив муаллифлари ўз санъатида риоя қиладиган қонунларидан анча фарқ қиладиган, барчага маълум бўлган қонунлардан фойдаланадилар ва беихтиёр ўзларига ҳукм чиқарадилар.

Натижада, танқидчилар кўп ҳолларда детектив асарларнинг чин қийматига нисбатан норозилик билдирадилар, ва ўз хулосаларида шундай муҳокама қиладиларки, ушбу муҳокаманинг хато эканлиги китобхонга яққол аён бўлади. Мавжуд вазиятдан келиб чиқадиган ягона йўл бугунги кунда адабий мутахассиснинг таҳлил қилиш усуллари детективни тўғри тушунишига ёрдам бермаслиги билан бирга, уни баҳолашда ҳам кўпинча тўсқинлик қилади, бу жанр турининг назариясини янада ривожлантириш ва муайян илмий тушунчаларни ишлаб чиқиш, бир томондан, детектив ишларнинг бадиий тузилиши ҳақида мантиқан ва қарама-қаршиликсиз фикр юритиш имконини беради, иккинчи томондан эса, "яхши детектив" деган тушунчага эга бўлган тушунчаларга мос тушган, ажойиб детектив ҳикояни яратиш, уни идеал бадиий шаклга айлантиришга ва сюжетни чуқур ўрганилишига имконият яратади.

Шу билан бирга, детектив ҳикоя структурасининг ўзига хослигини, унинг бошқа адабий жанрларга мутлақо ўхшамаслигини таъкидлаш озгина хавф туғдиради. Детективни бошқа жанрлардан ажратиб кўядиган ўзининг мантиқий якунига етган бундай тенденция охир оқибатда ёмон натижаларга олиб келиши мумкин, шу жумладан детектив жанрининг ўзига хос адабийлигини йўқотишига ҳам олиб келиши мумкин. Адабий жанрнинг бундай ривожланиши натижасида детектив адабиёт чегарасидан чиқиб кетиши ва мантиқий масалалар ребуслар, бошқотирмалар, “криминал ечимлар” кабиларнинг ёнида жойлашиши эҳтимоли бор. Детектив жанрининг ўзига хос ўрнига эга эканлиги таъкидланаётган бир пайтда юқоридаги таъкидланган ҳавфнинг эҳтимоли кичкина бўлиб кўринсада, ушбу хатар ҳақида эсдан чиқармаслик лозим.

Ушбу жанрнинг ўзига хослиги қандай бўлишидан қатъий назар у жаҳон адабиёти ривожининг натижаларидан биридир. Назарий жиҳатдан, детектив жанрни ўзига хос жанр деб ўрганишдан олдин шу нарсани тушуниш керакки, ушбу жанр адабиётнинг бир бўлаги ва барча жанрлар бўйсунадиган қонунларга ушбу жанр ҳам бўйсунди; умуман адабий таҳлил учун яратилган категория ва тушунчаларга детектив жанри ҳам киради. Замонавий адабиётшуносликда бундай таҳлил қилиш усулида фақат дастлабки қадамларни топиш мумкинлиги ва детектив жанрининг хусусиятларини эътиборсиз қолдирмасдан фойдаланишни ҳисобга оладиган бўлсак, ушбу мақола режага мувофиқ, жаҳон адабиёти контекстида детектив томонидан кўзда тутилган жой ҳақидаги саволларга фақат биринчи тахминий жавоб беради.

Биринчидан, детектив асарда психологизм қандай ўрин “эгаллаши мумкин”лигини эмас, айнан қандай ўрин эгаллашини кўриб чиқайлик.

Анъанага кўра, психология детективлик тарихида муҳим ўрин эгаллаши мумкин ва уни эгалламаслиги мумкин. Биринчидан, биз психологик детективлик ва махсус детективлик билан шуғулланмоқдамиз. Биз "психологик шеърят (проза)" (одатий маънода) ва детектив ўртасида ўзаро қарама-қаршиликни кўрсатиб, аслида, муаллифнинг деярли ҳар доим бу каби ҳикоялар орасида танлов қилишга мажбур бўлишига қарамай, бу нуқтаи назарга қарши курашишни таклиф қиламиз.

Бу ҳолат албатта, детектив жанрини қандай тушунилишига таянади. Детективни биз жанр деб тушунамиз, унинг асоси муайян турдаги бир жумбоқни ҳал этилишидир, агар унда жумбоқ бўлмаса, ёки бу жумбоқ асарда иккинчи даражали бўлса, у детектив ҳисобланмайди. Бугунги кунда ушбу жанрда ишлашга ҳаракат қиладиган (нисбатан кам) муаллифлар буни тушунадилар. Детективнинг бундай анъанавий, аммо машҳур бўлмаган нуқтаи назарининг энг аниқ ва назарий жиҳатдан мазмунли намоёиши Н.Н.Волский томонидан берилади.

Шундай қилиб, юқорида кўрсатилган маънодаги детектив бизнингча психологизмга эга эмаслигини таъкидлайди. Бу жуда оддий. Психологизм жумбоқдан унинг ечимигача бўлган ҳаракатда ҳеч нарса бермайди. Бундан ташқари, детектив асарига тўғридан-тўғри зарар кўрсатади. Унинг зарар етказишининг сабаби, у асарни 2 қисмга бўлади: муаллиф қаҳрамоннинг ички кечинмалари ҳақида сўзлаётгани ёки китобхонга жумбоқ ечишни таклиф қиляптими?

А.Б.Есиннинг сўзларига кўра, психологизмни фаол ишлатиш оқибатида баъзи бир психологик ҳолатларни таҳлил қилиш учун тўхтаб қолади ва сюжетнинг доимий жараёнлари ҳақида етарлича маълумот бўлмайди. Бир тасаввур қилиб кўринг: асар сюжетига жуда кам вақт ажратилиши ва унга оддий боғловчи сифатида ёндашилиши бадий ўпиришларга олиб келади. Детективнинг бу хусусияти қисман бошқасига боғлиқ - детектив жуда жиддий ва "жиддий" муаммоларга дуч келиши қийин; биз билган ягона истисно - Честертон новеллаларидир. Ёзувчи кенг мавзуга ва психологизмга берилган ҳолатларда, детектив сюжети ёлгон детектив ҳикояга айланади (худди "Ака-ука Карамазовлар" ёки "Атиргулнинг исми" асарлари каби).

Детективнинг шу хусусияти унинг учинчи хусусияти билан боғлиқ: детектив бошқа жанрлар билан бирика олмайди. Масалан, фил кичкина, оппоқ ва силлиқ бўлса, у

фил бўлмай қолади, у аспириин таблеткасига айланади, агар детектив тарих билан боғлиқ бўлса, у детектив бўла олмайди. Бунга Дж.Д. Карранинг “Бахмалдаги иблис” асари мисол бўла олади. Бу асарда жумбоқли вазиятлар бўлишига қарамасдан, бош қахрамоннинг Карл II га алоқадорлиги унинг тўлақонли детектив эмаслиги ҳақида тасаввур уйғотади.

Бошқача қилиб айтганда, детективга моҳиятдан қочган барча нарса қаршидир, жумладан психологизм ҳам. Детектив жанрида ижод қилаётган адабиётшунослар ва адабиётшунос танқидчилар психологизмга асосий восита деб қарайдилар, қайсики ушбу восита муаллифга асарни тўлақонли детектив эмаслигини, унинг сунъий эканлигини ҳамда қандайдир аниқ бир шакл эканлигини яширишга ёрдам беради. Уларнинг фикрича, қахрамонларни психологик томондан тасвирлаш – бу яхши детективнинг хусусиятларидан биридир. Улар бир қатор ана шундай детективларни мисол қилиб кўрсатадилар.

Албатта, бу қатор жуда узун, шунинг учун ҳам биз баъзи асарларни мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. Бу жуда осон. Биринчидан, психологик детектив романларга мисол қилиб Жорж Сименоннинг Мегрэ ҳақидаги романларини олишимиз мумкин. Иккинчидан, психологик детективлар новеллалар деб аталади, уларнинг характерли намуналари сифатида Буало-Нарсежаканинг баъзи асарлари хизмат қилиши мумкин.

Учинчидан, ёзувчининг ижодида баъзида психологик детективлар ажратилади, бундай турдаги детективлар ҳам шубҳасиз детектив асар турига киради. Масалан, Агата Кристининг детектив асарлари. Юқорида санаб ўтилган уч нафар муаллиф психологик детективлар мавжудми ёки мавжуд эмасми деган саволга жавоб бера оладилар. Агар мавжуд бўлса, қандай қилиб?

Биринчи навбатда Сименон романларига мурожаат қиламиз. Ушбу ҳолат таҳлил қилиш учун энг оддий ҳисобланади, агар жонга тегадиган стереотип ҳисобга олинмаса (“Сименоннинг классик детективлари”), Мегрэ ҳақидаги романларнинг детективга ҳеч қандай даҳли йўқ. Бу романларда - “жумбоқ” деб аталадиган асосий хусусият йўқ. Одатда Мегрэ ҳақида гап кетганида, диққат марказида “ким ўлдирди?”, ким ўғирлади?” деган саволлар турмайди ва ҳ.к. (баъзи ҳолатларда жиноятчининг сирлари ва шахси ҳам ёритилмайди. Шундай қилиб, бизнинг қаршимизда детектив асарлар эмас, балки полиция жанри тўғрисидаги асарлар туради. Мегрэ ҳақидаги романларга ўхшаш асарлар маломатга учраши мумкин. Маълумки, урушдан кейинги асарларида, Сименон полиция тўғрисида эмас, балки психологик бадий адабиёт асарларини яратган.

Бизнинг фикримизча, иккита масалани ечимини топиб, психологизмни детективга кизиқ бир илова қилиб эмас (ёки тескариси: худди Симонники сингари), балки асосий элементига айлантириш мумкин. Бироқ бу икки масалани ечиш етарлича қийин – чунки “Қурбонлар” детектив тарихида ноёб ўрин эгаллайди.

Шундай қилиб, биз психологизм билан детективнинг бир бирига мутаносиб эмаслигини намоиш қилишга ҳаракат қилик. Энди биз психологизмнинг қайси тури эканлигини аниқлашимиз керак. Биз психологизмнинг “реалистик” тури ҳақида гапирганимизни пайқаш қийин эмас. Тургенев, Гончаров, Толстой, Достоевский каби ёзувчилардек инсоннинг “кўнгил кўчаларини” тасвирлаш детективга буткул хос эмас.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Chieh Stephanie Ying Chong, The Anthropomorphizing of Law: Fictional Judges and Lawyers in Contemporary North American and European Settings, Centre for Comparative Literature, University of Toronto, 2009., p. 8
2. Collins Robinson M. To Grisham: A Brief History Of The Legal Thriller, 22 Legal Studies Forum 21 (1998.), S. Isani, Bench & Bar in Popular Legal Fiction – A Comparative Approach to Fictional Representations and Public Perceptions, [http:// www.graat.fr/j-isani.pdf](http://www.graat.fr/j-isani.pdf).
3. Freeman M. Law In Popular Culture, U: Law And Popular Culture – Current Legal Issues Volume 7, London, 2005., p. 18.
4. Owens. J.B. Grisham’s Legal Tales: A Moral Compass For The Young Lawyer,48, UCLA L. Rev., 1431 2000-2001.